

ДМ. ЛИСИЧЕНКО

В Середній Азії

НА ПІДСТУПАХ ДО СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ. В СТОЛИЦІ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Київ... Ростов, ось уже й за межами України. Прудко мчить швидкий поїзд розлогими степами Північного Кавказу. Минає станцію за станцією. Станицю за станицею. Далі по один бік степу виринають непомітно на обрії, ніби туманом повиті, темні пасма гір. Що далі вони то наближаються, то відходять, але не зникають з очей. Ось заметушилися пасажирів, складаються — це Мінеральні Води з уславленими коло них курортами Кисловодським, П'ятигорським, Есентуками та ін. Сюди линуть з усіх країв, шукаючи порятунку, хворі та немічні. На станції впадає в око чистота. Відгонить Європою. Але поїзд нетерпеливиться і поспішає далі. Минаємо Моздок, надвечір проїздимо повз залитий електрикою Хасав Юрт. Там десь, за горами, заховався Грозний з своєю нафтою. Пізно увечері біля Каспійського Моря. Ніч зрівняла його з суходолом, лише безліч вогнів на щоглах суден дає знати про нього. Це Махач - Кала (колишній Петровськ, хоч залізнична станція і досі так зветься). На березі нагромаджено купи діжок на рибу. Далі ідемо вже понад морем. Але темрява огорнула все навколо, й сон запав серед пасажирів. На ранок поїзд мчить долиною, що розкинулася поміж горами та морем. Убога долина нагадує пустелю. Де - не - де аули азербайджанців. Непривітні вони. Немов скриньки з рудої глини, стоять з плескуватими дахами саклі. Дерев а - ні - ні. Убого зодягнені татари в баранячих шапках, діти, вівці доповнюють краєвид аулу. Сум огортає, коли дивитися на убогість природи цієї частини взагалі багатого на природу Кавказа. Ось станція Насосна, коло неї виринають серед гарних будівель зелені великі літери „Б. В“. Це Бакинський водогін, що за багато десятків верст з Хач - Масу переганяє через підйом коло станції Насосна воду до Баку. Ще далі — і вже відчувається близькість великого міста, дарма що навколо справжнісінька похмура пустеля. Ось уже маячать і нафтові вишки. Далі їх більшає. А он там вже цілий ліс вишок. То промисли. Зі схилів залізничної виїмки просякає нафта. Їй тісно в землі, й вона шукає виходу. Темна, масна, виходить на світло, на волю. Сіре навколишнє офарблення стало мало не чорне.

Ось і Баку. Похмурим і сірим видається воно з залізниці. Вражають око незвичклі йому плескуваті дахи. Зелені немов і немає, але, опинившись у місті, Баку справляє зовсім інше враження.

Баку — значить удар, натиск вітру. Вітер — це майже постійне явище в Баку та лихо задля його мешканців. Початки свої Баку бере з глибокої давнини, можливо з V — VI віку, коли за перських царів Сасанідів в Азербайджані провадилося широко будівництва нових міст. Як про морську гавань, арабські географи згадують про нього в X віці, а як про фортецю біля моря — у XIV віці.

Року 1806 в Баку лічили 8 тисяч населення, року 1863 - го 13,5 тисяч, а тепер, на сьогоднішній день, населення Баку, кажуть, доскочило півмільйона.

Багатства, скупчені навколо, дають відчувати себе на кожному кроці. В місті життя клекотить повним темпом. Не зважаючи на спеку, яку, правда, трохи полегшує вітерець, на вулицях вештається сила людей, скрізь рух. Європейська частина приємно вражає гарними будинками, помітно, може, як ніде у нас, нове будівництво.

Понад морем розкішний бульвар, це досягнення останніх часів. Увечері, лише повіє прохолода, населення все висипає на вулиці, на бульвар, у парки. Серед трамваїв, що прудко сновигають по Баку, приємно впадають у око розмальовані в східньому стилі рослинним орнаментом вагони.

У європейській частині за мурами фортеці ховається давнє місто. Ще сто років тому за цими мурами містилося все Баку і поза ними майже не було житла, лише самі цвинтарі. До початку XIX сторіччя з півночі стояв ще й другий мур. Попід муром тяглися канави, сповнені водою. Мурів фортеці ще й тепер збереглося щось 400 сажнів, зруйновано коло 250 саж. Старе місто ховає сліди давньої давнини. Це справжнє азійське місто, з вузькими, вильними вуличками, з несподіваними поворотками. Іноді така вуличка — завширшки півтора - два метри. Ось кицька легко перестрибує з даху будинку одного боку вулиці на будинок по другий бік її.

Старе місто багате на пам'ятники старовини. Найцікавіший з них ханський палац (Хансарай, палац Ширваншахів) з XV віку. Збудовано його на шпилі, що панував над містом. Палац має два поверхи. У нижньому 28 кімнат різних розмірів. Кімнати правили за комори, стайні та житла для челяді. Одна з кімнат, зовсім кругла з єдиними дверима, була за скарбницю. Верхній поверх має кілька залів, але їх поробили з колишніх кімнат вже росіяни після завоювання Баку. Тут у них зберігалося артилерійне знаряддя.

Поряд з палацом міститься ханське судилище (диван - хане), де колись хан правив суд та приймав своїх підданців і чужинців. У дворі кілька кам'яних колодязів - ям, куди закидали злочинців. На південь від ханського палацу стоїть гарна різьблена брама Мурада, сліди турецького панування; на ній з вулиці уміщено написа: „Наказано будувати цю споруду в дні великого султана, високошановного хакана, владаря народів, султана Мурада року 994“. На південний захід од палацу руїни давньої мечеті та мавзолей дервіша.

Нижче рівня палацу, через вуличку, в невеличкому дворі ханська мечеть та усипальня. Тут же неподалік ханські парні, що відкриті були ще в 50 — 60 роках минулого сторіччя, та „Овдан“, водосховище, з якого ще яких 50 — 60 років тому користалися.

У південно-східній частині фортеці впадає в око масивна циліндрична вежа — це Дівоча башта (Киз - Кала). Заввишки вона до 30 метрів. З неї розгортається широкий гарний красвид на море та на Баку. В середині мала вона вісім поверхів, але вони пообвалювалися і тепер вона порожня.

На Сході все оповито легендами, отож і ця вежа має свою легенду.

Один хан закохався в красуні, дочці своїй, і хотів з нею одружитись. Але дочка, не бажаючи цього, щоб зволікти як надалі з одруженням, загадала батькові збудувати височену вежу, де хотіла оселитися. За кілька років вежу збудовано, але кохання ханове не прохололо, отож, щоб вдовольнити свої бажання, хан сходить

аж на самий верх вежі, але дівчина, вгледівши батька, кинулась у море.

Раніше вежа була на самому березі моря, тепер море відійшло від неї. Збудовано її, звичайно, для військових цілей.

Крім цих пам'яток у Баку є кілька стародавніх мечетів.

За 19 верст до Баку в Сураханах зберігся ще й досі храм огнепоклонників.

Крім європейської частини та старого міста, відомих під назвою „Білого міста“, Баку ще має частину, звану „Чорне місто“.

Тут побудовано заводи, де переганяють та переробляють нафту на газ, бензину, газоліну та ін. Раніш це робили дуже примітивно. Заводи викидали багато сажі, що вкривала все навколо чорним шаром — це й спричинилось до назви „Чорне місто“, але тепер воно вже не виправдує цієї назви.

Окрім нафтових заводів у Баку збудовано бавовняну фабрику імені Леніна на 3000 веретен.

Але саме багатство Баку не в місті, а навколо його на промислах. Від велетня - вокзалу, збудованого в східньому стилі, прокладено електричну залізницю до промислів. Збудовано її за радянської влади щойно 1924 року. Це перша на весь Радсоюз така залізниця — вона вражає своєю грандіозністю і красою. Кругом Баку на Апшеронському півострові розкинуті промисли в Балаханах, Сабунчі, Романах, Сураханах, Бібі - Ейбаті, Бінагаді, Баладжа-рах, Бутині.

Про нафту на Кавказі відомо здавна. Вже в XVII віці бакинські хани будували свій добробут, здаючи на відкуп нафтові колодязі. Але за початок нафтової промисловості звичайно вважають першу чверть XIX ст., хоч здобуток нафти мав невеличкі розміри і йшла вона для потреб необроблена. Аж з семидесятих років нафтова промисловість перейшла до сучасних засобів нафтоздобуття. Раніше нафтові промисли були в руках безлічі дрібних власників та частину об'єднували великі фірми. Поділ між багатьма власниками погано відбивався на промисловості, що по - хижацьки хотіла якнайлегше здобути нафту, не дбаючи про поліпшення та раціональне використання джерел. За радянської влади нафтові промисли монополізовані в руках держави, що дало можливість усунути багато хиб та раціоналізувати здобуття нафти. Здобуток нафти ще не досяг передвоєнного часу, але вже доскочив 400 міл. пудів на рік. Більшість нафти йде на закордонний ринок.

Цікаво, що коло Баку навіть море частково вкрите нафтою, особливо багате дно моря на нафту в районі Бібі - Ейбата. Отож цілу ділянку моря загачено і тепер там промисли. Крім того, на острові Артема (кол. Святому) за 40 кілометрів од Баку так само здобувають нафту.

КАСПІЙСЬКИМ МОРЕМ

Каспійське море уславлене бурями. Отож неспокій огортає подорожнього, коли той сідає на пароплав. Примари морської хвороби вже загодя лякають і гіпнотизують його. Але... скрізь це неодмінне, але — Каспій зрадив себе. Сьогодні він на диво спокійний. І пароплав, рушаючи, щоб перетяти море, поволі гойдається на ледве помітних хвилях. Пасажири трохи підбадьорились. А втім їхати 19 годин, та ще й уночі... Ніч може внести чимало змін. На чардак

з кают повиповзали пасажирів, сидять і ходять, милуючись на погожий вечір. Уночі море трохи розгулялось. Але на ранок знов заспокоїлося. Проте гіпноза робить своє, і серед пасажирів вже є хворі.

Ранок знов вигнав пасажирів на чардак. Морський простір вабить до себе. Не зважаючи на його ніби одноманітність, що лише коли - не - коли порушується якимсь парусником, що вирине десь на обрії та й знов заховається серед морських хвиль, відчувається краса, не зважаючи на обмежене коло обрії, відчувається безмежність простору. На чардаку точаться балачки. Ось група екскурсантів оточила лікаря з Ашхабаду. Розмова йде про місцеві хвороби, які лякають усіх, надто жіноцтво. В Ашхабаді та по інших місцях, особливо в Пендінській окрузі, поширена пендинка, в Бухарі ришта, і майже скрізь тропічна пропасниця. Окрім того трапляється ще й проказа. Жінок найбільш лякає пендинка. Це болячка, що з'являється на обличчі чи то на руках, взагалі на оголених частинах тіла. Походження її невідоме, лікування так само, тримається довго, іноді два - три роки. Її здебільш випікають. Після неї лишається глибокий рубець, який, звичайно, нівечить обличчя.

Ришта це таки справді щось жахливе. В гнилій воді Бухари водяться зародки глиста - ришти; разом з водою ці зародки попадають в організм людини. Там вони розвиваються. Розвинувшись у м'язах людини в тонкого завдовжки в $1\frac{1}{2}$ — 2 метри глистяка, ришта показується десь у суглобах колін чи то ліктя. Способів лікування сучасна медицина не знає. А знахарі лікують її так: витягають її, поволі намотуючи на дротик, витягають інколи роками, щоб не розірвати її, бо коли розірвати, то вона утече і розійдеться по всьому тілу, а тоді людині край. Виявляються й інші страхиття Середньої Азії, а саме отруйні фалянги — це величезні, завбільшки, приблизно, як дитяча рука, чорні павуки, з міцними щелепами. Укусивши людину, заражають її труп'ячою отрутою. У кого здорове серце, здебільш виживає, полежавши 1—2 доби в гарячці. Скорпіони, каракурти — невеличкий чорний павук, вкушення якого неодмінно веде до смерті. Нещодавно людиність цілого кишлака подалася світ за очі, кинувши навіть незібраний хліб, коли там, у хлібові, у великій кількості з'явився каракурт. В уяві слухачів вони так і стрибають скрізь на кожному кроці, несучи лихо, а то й смерть.

Інша група зосередилася коло керівника екскурсії Наркомосу молодого поета П. Скосирева, що прожив уже кілька років у Середній Азії. Тут розмови точаться про людиність та національний поділ. Ми маємо переїхати в Середній Азії через дві самостійних радянських республіки: Туркменістан та Узбекистан і Кавказстан, що входить в склад РСФРР, до якого прилучена автономна Кара - Калпацька країна. В склад Узбекистану входить ще Таджикицька АСРР. Поруч з Узбекистаном Кара - Киргизька АСРР, що належить до РСФСР. На безмежних просторах пустелі збилося по оазах або кочує, випасаючи скот, кілька народів, серед яких здавна точилася боротьба. Ворожнеча поміж ними ніколи не вгавала. Аж радянській владі з лєнінською національною політикою пощастило розв'язати тут, на землях колишніх російських колоній та східних депотів, російських сатрапів, еміра Бухарського й хана Хівінського, національне питання, розмежувати землі та уладнати чвари поміж людинстю.

Непомітно за розмовами минає час. Ось вже хтось побачив землю. Ще трохи й земля вимальовується чим - раз яскравіше. Он вже видно

сірі горби побережжя, подекуди ніби вкриті лісом, але це оптична мана — вони голі - голісінькі. Поміж тими горбами й Красноводськ. Наближаючись до нього, ми починаємо й відчувати його. Не зважаючи на морську прохолоду, звідти, ніби з якоїсь вогненної паші, несе жаром та спекою. В повітрі порошок. Чимось безрадисним, похмурим віє від сірих горбів та розкинутого поміж них міста, такого сірого та вкритого порошком, що його майже не відрізниш від загального тла. Ні деревця, ні кляптя зелені, що звеселяло б око. Порох і спека та й годі.

В ТУРКМЕНСТАНІ

Красноводськ має велике значення для Туркменістану і до будівлі ташкентської залізниці був єдиним виходом із Середньої Азії. Але на туриста своїм сірим безбарвним виглядом він нагонить сум. Дошкуляє спека. Окові ні на чому спинитися. І хочеться швидше тікати звідси. Непривітно зустрічає Середня Азія. На щастя, ми недовго лишаємось тут. За три години відходить поїзд, і ми рушимо далі.

Від порту до вокзалу недалеко. В місті порожньо. Спека позаганяла всіх у хати. Ось вже і на станції. Там повно людей. Тіснота, зглюта. Всі поспішають дістати квитки. Невеличкий буфет не годен справитися з такою кількістю пасажирів. Обіду не стає на всіх.

Задзенькотів дзвоник. Пасажири рушили на перон, сповняючи вагони. Ще мить — і ми рушаємо. Колія залізниці стелеться понад берегом затоки. Ми їдемо вузькою смугою піскової рівнини, замкненої з одного боку невисокими горбами, з другого — затокою моря. На обрії острів Челекен, багатий на нафту, озокерит та кам'яну сіль. Чим далі смуга піску ширшає і ширшає. Брудно - сірий, він майже позбавлений рослинності. Ось вона, пустеля, безмежна й похмура. Серед безладно наверганих піскових кучугур де - не - де впадає в око миршава рослина. Нікчемна, вона чепляється якнайдужче за нетривкий ґрунт. Ось і верблуди. Повитягавши довгі шиї з кумедними головами, здивовано дивляться на поїзд. Жовтаво - сірі, вони одразу ж губляться на тлі такого ж сірого піску і далі скубають улюблену колючку, так звану „верблюжу“.

Ось і станція. Кілька залізничних будівель, досить убогих, як на залізницю, кілька туркменських юрт, оце й усе. Проте впадають у око височенні постаті туркменів, що тиняються по перону у величезних папах та рябих, смугнастих халатах, не зважаючи на неймовірну спеку.

Поїзд жене далі. Нема чого стояти. Нема ні окропу, ні холодної води. Воду тут постачають цистернами. На станціях раз - у - раз натрапляємо на ці цистерни з написом „водяна“. Провідник вагону розповідає, що ще не дуже давно воду видавали видавцем, відро на день на душу. Тепер цього вже немає, легше стало. Але з водою тут треба поводитися обережно, брак її відчувається скрізь. Доброї води не буде аж до Джабелу.

Море відходить геть далі. Горби зникають. Пустеля розгортається чим - раз ширше. Моторошно стає серед цієї майже мертвої простороні. Лиш де - не - де манячать миршаві кущі саксауду. Злиднення рослинність уперто змагається за своє існування. Корінь верблюжої колючки входить в ґрунт аж на три сажени. Раз - у - раз

трапляються верблюди: двоє, троє, цілі гурти. Юрти. Туркмен або туркменка коло них. Голо, порожньо і непривітно.

Увечері проїздимо ст. Джабел. За три верстви від станції, в пісках, з наказу англійських імперіялістів, 20 вересня 1918 року, розстріляно 26 бакинських комісарів, вивезених з Баку, з в'язниці, ніби до Індії. Аж згодом знайшли їх і пізнали. Отож, тут в пустелі відбулася кривава бойня.

Джабел має сірчані джерела та грязеве лікування. Дорогою ще кілька курортів. Ближче до Ашхабада — курорт Арчман. Коло нього підземне сірчане озеро. Ашхабадці люблять виїздити сюди на прогулянку з смолоскипами.

Аж на другий день, перетявши великий шмат пустелі, під'їздимо до Ашхабада (колишній Полторацьк, ще раніш Асхабад). Після пустелі Ашхабад приємно вражає буйною зеленню. Високо вгору підносяться айлантисі. На станції натовп, рух.

Ашхабад — значить приємне місто, місто кохання. Ї повір'я, що того, хто купається у воді Ашхабада, завжди кохатимуть.

Ашхабад... любов
Ашхабад... весна
Ашхабад... довгий день
Місто кохання Ашхабад
Перлина гір Фірюза.

(П. С к о с и р е в)

Ашхабад — столиця і найбільше місто Туркменістану. Має понад сорок тисяч людности, тимчасом як у всьому Туркменістані налічується 900 тисяч. Ашхабад — Туркменський Париж, як тут люблять висловлюватися.

Але поїзд мчить далі, несучи нас з чудового оаза знов у пустелю. З півночі безмежжя, з півдня обтинає його гірське пасмо Копет - Дага. Пустелю знов звеселяє тільки саксаул — карлик - дерево, майже єдине паливо мешканців пустелі. Орли стерв'ятники кружляють у повітрі, іноді цілі зграї їх сновигають по піску.

На дроті телеграфу раз-у-раз надibuємо на красиворонів. Попід горами часом бачимо оази. Колія наближається до гір, і смуга між нею та горами має ознаки хліборобської культури Арики ¹⁾. Стерня. Подекуди навіть копи пшениці.

Поїзд стає біля ст. Геок - Тепе. Коло станції колишньої туркменської фортеці, що після жорстокого бою впала під натиском російського імперіялізму. Царський генерал Скобелев чимало пролив тут крові тубільців і своїх салдатів. Другий такий же генерал Куропаткін на славу йому збудував військово - історичний музей. Тепер у ньому міститься місцевий виконком. Поруч цвинтар та пам'ятники на могилах загиблих вояків. Написи на хрестах свідчать, що в цій сумній кривавій історії не обійшлося і без єнків.

Ще геть далі поїзд проїжджає повз руїни міста Анау, збудованого за другого сина Тімура Шах Руха 500 років тому, на стоянках людської культури за чотири тисячі років до нашого часу.

По той бік гір Персія. Ми їдемо трохи що не кордоном. На ст. Артик кордон ось - ось. З вікон вагону бачимо вартові покордонні могили.

¹⁾ Штучні канали для зрошування.

Від станції Душак, найпівденнішого місця нашої подорожі, залізниця повертає на північ.

Вперше переїздимо річку. Це Тенджен. Пізно ввечері минаємо Мерв, а за годину, о дванадцятій, ми в Байрам - Алі.

БАЙРАМ - АЛІ

І ось пустелі немов і не було. Їдемо на ніч до бази розкішними алеями, порослими буйною рослинністю. Місто чи парк - важко сказати, самі дерева, залиті електрикою.

Байрам — Алі це руїни попередника сучасного Мерва. На цих руїнах виросло невеличке місто. Має три тисячі люду, переважно робітництва. Тут збудовані бавовняна фабрика, миловарня та завод штучної криги.

Але головне в Байрам - Алі—це Мургабський радгосп, колишній „государів масток“, як його ще й досі тут називають. Серед розкішного парку збудовано царський палац. В палаці сам цар ніколи й не був, а жив генерал - управитель та челядь, частина якої ще й досі там працює. Нині в палаці міститься Туркменський агротехнікум. Досі в ньому переважно вчать європейці, але й тепер вже є дві підготовчі виключно туркменські групи з учнів, відряджених з різних сіл. Це майбутня туркменська інтелігенція, якої тепер майже немає, і навіть туркменську мову доводиться викладати європейцям. Далі технікум має переходити на туркменську мову й обслуговувати переважно туркменів. В колишніх царських кімнатах тепер лябораторії, кабінети, лекційні залі. Парк з пишною буйною рослинністю, вкритою, немов сірим серпанком, порохом із пустелі, який наносять вітри, теж став науковим закладом. Тут роблять досліди. Плекають різні породи дерев, що можуть пристосуватись до місцевого підсоння. Чинари, лігуструми, туї, тополі, плятани, дуби, логи сріблясті, айлантуси, бузок, ясень, справжня акація, шовковиці, юдине дерево, цертеси, велетні карагачі — під густим їхнім гіллям не страшний ніякий дощ, а заховатися може не один віз,—ось населення парку, не кажучи вже про різнобарвні троянди, що ясно всіяли майданчик перед палацом.

Але найважливіша місцева культура—то бавовник (хлопок). За дві верстви від міста улаштовано бавовникову досвідну станцію, яка робить досліди над всілякими культурами бавовника американського, єгипетського та намагається створити з них прибуткові та пристосовані до місцевих умов місцеві породи. Звичайно, не побувати на станції, це загубити багато. Персонал станції дуже люб'язно зустрів нас. Після ознайомлення з бавовником та культурою його нам показують всілякі спроби з ним. Ось нари. борозни бавовника, що посіяно різним часом. Ось квітки бавовника, над якими проводиться штучне запліднення.

Найбільше лихо — це брак води та гарячий вітер гармсіль, що віє тут у квітні та серпні...

По дорозі до досвідної станції нам пощастило побачити, як везли молоду туркменку. Прибрана в барвисту сукню, з незапнутим обличчям, з високим головним убором, вона разом з дружкою їхала на арбі. Поруч на конях гайсав „почет“ з парубків.

Байрам - Алі хоч і є руїна стародавнього міста, але порівнюючи ще нового, за ним лежать руїни трьох цілком мертвих міст. Ці

колишні міста ще й нині оточені напівпоруйнованими мурами, валами. Де - не - де заховалися ще будівлі, які дивують сміливістю своєї будови. Ось велетенська циліндрична будівля, сміливо напнута без всіляких підпор банею. В ній немає вікон, лише двері; гадають, що це був холодильник. На руїнах сила череп'я, багата здобич археологові. Подекуди серед руїни зеленіють плянтації бавовника.

Перше місто за Байрам - Алі — це місто Абдула Хана, внука Тамерлана. Далі за ним Султан - Кала, що існувало до XIII віку. Тут зберігся мавзолей султана Санджара, з династії Сельджуків (помер 1157 р.), що збудував мавзолей за свого життя. Його вважають за святого і над його надгробком, як і скрізь по мусульманських країнах, стоять високі жердини з силою наві'язаних на них кольорових ганчірок. Ще далі лежать руїни міста, збудованого ще за доісторичних часів, що існувало до VI в.— Гяур - Кала.

Увечері, коли сонце сховалось за обрій і сутінь упала на землю, коли після палючої денної спеки приємно охоплює прохолода, ми вертаємось з руїн цих колишніх буянь давньої людської культури. Сухе, порохом насичене повітря нагадує наше степове, тільки бракує йому нашої запашности. Заглибившись в думки, поспішаємо до бази. Коли раптом, зовсім несподівано лунає рідна пісня:

„Попереду Дорошенко
Веде своє військо хорошенько...

Це такі ж чужинці тут, як і ми, пішли дивитися на руїни сивої давнини й тепер повертаються додому. Це земляки, харківчани, експедиція слухачів високих шкіл до Тянь - Шаня. По дорозі зайшли на руїни мертвих міст.

Ми попали до Байрам - Алі саме на останній день свята Шаксей - Ваксей, з'їхалось чимало мусульман, але молодь, комсомольці та робітники стали на перешкоді будь - яким виявам дикого безувірства.

Коли від пустелі віє сумом, то в оазі, себто там, де є вода, зачаровує буйна рослинність. На багатому, плодючому ґрунті шар лесу з вивітрілих гір, нанесений вітрами, политий водами Мургабу, буває життям.

За п'ятдесят верстов від Байрам - Алі цікава іригаційна загата, від якої дається вода всій Байрам - Алійській іригаційній системі. В Байрам - Алі є добре технічно устаткований арик з розподільником води, відомий під назвою Радянського арика (кол. Царський).

Та хоч яка розкішна оаза, хоч як там хороше підчас денної спеки, але нас вабить відчуття пустелю, пірнути в неї, а не дивитися на неї з оази чи то з вікна вагона, отож з Байрам - Алі ми їдемо до Репетеку.

РЕПЕТЕК

Репетек — власне залізнична станція, яка має щось з півдесятка станційних будівель. Поряд з нею кліматична станція задля вивчення пустелі, два чи три невеличких будинки. Оце й усе.

Ніяких сторонніх людей тут немає. Ніяких жител, ніяких селищ. Інколи спиняються та становлять свої юрти туркмени. Коли ми приїхали,— не побачили ані одної тубільної юрти. Казали, що перед

нами пройшов величезний караван, на тисячу верблюдів. Караван випив мало не всю воду. Тому колодязі й цистерна майже порожні.

Ми помістилися в єдиному вільному приміщенні — кімнаті клубу залізничників. Щоб ознайомитись з пустелею Кара Кумів та її пісками, ми з керівником кліматичної станції рушили вглиб пустелі пішки. Дорогою знайомилися з походженням барханів, з життям пісків, а також з фльорою та фауною пустелі. З травня до жовтня тут віють північні або північно-східні вітри, з листопада до квітня — південні або південно-східні. Пісок майже весь час рухається, змітається з одних місць і намітається на інші. Утворюються величезні купи піску, іноді справжнісінькі гори. Але якийсь час — і цих куп та гір вже немає, а там, де ще вчора були западини, сьогодні наметено величезні кучугури, і так без краю. Таке життя пісків. Незвичний людині легко заблукати серед цих кучугур, але тубілець уміє знаходити шлях серед пісків, досвідчене око схоплює ледве помітні сліди каравану. Перед нами один екскурсант пішов в піски сам, пішов недалеко, але вергаючись опинився за п'ятнадцять кілометрів од станції. Його розшукали аж через сім годин.

Не зважаючи на відсутність води та сухий гарячий пісок, під палючим східним сонцем, якимось чіпляючись за життя та сипкі піски, щастить рослинам животіти. Рослинність тутешня нараховує щось коло 125 видів. Найпомітніші — це піскова акація, дерево, що нагадує якусь суху бур'янину, калігонум, коров'ячий хвіст, кущі астрогону, піскова осока, *Ephedra alata*, саксаул. Є і фауна: ящірка круглоголівка, що, побачивши ворога, стає на передні лапки у войовничу позу й розкриває пащу, немов хоче проглотити — залякує цим ворога. Треба сказати, що ящірки трапляються досить великі, з аршин завдовжки — „варани“, що справді лякають скотину. Проте, коли ящірка зміркує, що натрапила не на лякливого ворога, вона тікає й, причаївшись десь під кучугурою, загорпується в пісок, що й сам по собі замітає водночас і її і навіть слід її. Крім ящірок є піскові миші, черепахи, змії, дві — три породи метеликів, орли та ще дві — три породи птахів. Але найгрізніше, що лякає туристів, це фалянги та скорпіони, яких нам довелося тут бачити, на щастя, лише препарати на кліматичній станції. Проте страшні фалянги, що лякають новоприбульців, зовсім не страшні вівцям, які залюбки жеруть їх. Отож фалянги бояться навіть духу свого ворога. І вовняні кошми, якими обгортають юрту тубільці — надійна охорона від цих жахливих павуків пустелі.

Коло кліматичної станції огорожена площа, де переводять досліди над рослинністю пустелі. Весь час на станції, крім постійного складу її, перебувають наукові робітники різних країн нашого Союзу, що вивчають пустелю та її життя.

Неймовірна спека удень жене шукати холодку, але його тут ніде не знайти; мусимо ховатися в хату, де хоч і немає пекучого сонця, а проте ні трохи не приємніша духота. Аж ніч несе прохолоду і дає можливість віджити, та, як контраст до денного тепла, вночі дошкуляє холод, що змушує загортатися у теплу ковдру. Але хоч яка цікава пустеля, та з незвички довго вибути у ній важко. Отож тікаємо далі, в залюднені місця, в центри середнь-азійської культури. Одним із перших на нашій дорозі має бути своєрідна, що так добре заховала в собі Азію, Бухара.

Поїзд мчить тією ж одноманітною пустелею, яку де-не-де порушують оази. Коло Чарджуя переїздимо через величезне во-

дозборище, через Аму-Дар'ю. Переїхавши, опиняємось в другій республіці Середньої Азії, в Узбекистані. Широка, каламутно - руда Аму - Дар'я якимсь дивом здається серед пустелі, де воду бачиш лише в ариках. Аму - Дар'я зрошує через іригаційну систему величезну площу, але вода її далеко не вся використовується: силу води, не так як інші річки, що здебільш губляться в пісках, вона спокійнісінько доносить до Аральського моря, творячи на своєму шляху, серед пустелі, буйне життя.

Колись, кажуть, Аму Дар'я линула своїми водами до Каспія, зрошуючи значно більшу просторінь, але потім примхливо змінила напрям до Аральського моря. Пояснення цього — як і всьому тут, поспішає дати легенда.

Внизу на Аму Дар'ї жив хан, і як завжди у ханів, у нього була красуня дочка. Полюбилася вона хану Харезма, посилає той сватів, але пишна красуня відмовила йому. Тоді харезмський хан, щоб змусити згодитись горду красуню, звелів прокопати нове річище до Аралу й, загативши Аму Дар'ю, одвів її води до Аральського моря. Отож позбавив красуню - ханівну та її батька води, про інших, звичайно, він не дбав. Але коли в пустелі нема води, то нема й життя, Без води смерть усьому живому.

Поїзд невтомно їде далі. Ось знов оаза, нарешті і станція Каган, за шістнадцять верст од якої, в бік од колії, міститься дивовижна Бухара.

(Далі буде)

ДМ. ЛИСИЧЕНКО

В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ *

(з нотаток екскурсанта)

СТАРА БУХАРА

Від станції Каган, або, як її ще називають, Нова Бухара, європейського селища, до Старої Бухари можна дістатися або залізничною колією, або автобусом. На колії саме щось сталося і щоб довго не чекати, ми поїхали автобусом. Шлях широкий, рівний. З обох боків його обсаджено деревами. Зрошені водою ариків, вони буйно ростуть на плодючому ґрунті. Дорогою минаємо колишній емірський палац, що його збудував російський цар на подарунок своєму підлеглому „собратові“. А втім, кажуть, емір не жив тут: він мав ще два власні палаци — один у самій фортеці Бухари, де відбувалися офіційні приймання чужинців та учті, а другий за містом, за шість верстов од нього. Там у всій східній розкоші безтурботно раював східний володар, поки гул революції і його не стурбував, а згодом змусив тікати з своїм гаремом та статками до сусіди в Афганістан, де він і досі перебуває.

Розкішний шлях милує око пишним зелом. Він здається ще кращим після щойно перетятого чималого шмату пустелі. Садки кишлаків, арики, дерева, зело, ниви, а над усім пекуче сонце. Повітря гаряче, але дихати легко — немає пароти; сухість жахлива: краплі дощу не долітають до землі, а випаровуються десь високо в повітрі. Аж ось і сама Бухара. Відразу відміна. Просторий шлях звужується, з брукованої вулиці ми пірнули у вузесенькі східні вулички, де дивуєшся, як проходить автобус і тільки й бійся, щоб він не зачепився за щось.

Дивні ці східні вулички. Сумні вони, гармонують з пустелею. Сіро-руді будинки та високі глиняні паркани. Жодного вікна. Хай стороннє око не заглядає в житло узбека-мусульманина, щоб не зурочило його. Та й жінці не варт виглядати та дивитися на чужих чоловіків. Лише двері, здебільшого вимережені, трохи порушують цю одноманітність та суцільність. Вулички порожні. Життя не буває на них, воно відбувається десь там поза мурами, не досяжне чужинцеві. Інколи порожнечу вулиці порушує ішачок з своїм верхівцем — якимсь огрядним узбеком з довгою бородою та в рябому чи смугнастому халаті. Лише коло хаузів (водозборів) під затінком дерев і по чайханах точиться повільне життя; там побачите людей.

Наш автобус спинився на базарному майдані Лябі-Хауз, коло медресе Диван Беги, де ми й маємо спинитися. Медресе — це вища мусульманська школа. Наше медресе являє собою квадратний двір, оточений з усіх боків двохповерховою будівлею — муром. У цій будівлі містяться класи, в яких мусульманин-студент гриз науку корана

* Див. „Черв. Шлях“ ч. 7.

та юриспруденції. Важка наука забирала багато років — кажуть, п'ятнадцять, двадцять а то й до тридцяти — сорока. Часом учень, що так терпляче гриз незрозумілу мудрість чужою йому арабською мовою, тут у цих комірках знаходив і кінець свого життя. В кількох таких келіях умістили й нас. Половинами або кошмами устелена долівка, невеличкий столик, оце й усе умеблювання, увесь комфорт нашого житла. Невеличке вузеньке віконце з другого поверху дивиться на вузьку вуличку та плескуваті дахи сусідніх будинків.

На майдані Лябі - Хауз повно життя. Весь час рух. Коло медресе цілий шерг ішаків, навантажених в'язанками дров або свіжонарізанною люцерною, пов'язаною невеличкими снопками, що їх тут такі розкуповують для худоби. Ось арби з височеними колесами. Але найцікавіше на майдані — це довга низка чайханів (чайних) одна коло однієї. Під накриттям пороблені немов би наші поли, встелені кошмами. На них, підобгавши ноги, сидять узбеки і під звуки східних співів та музики, що не вгаваючи галасливо верещать майже цілий день, п'ють чай з своїх піял (чашок). Велетні самовари, вишикувавшись довгою низкою, готові до їхніх послуг. Годинами сидять узбеки і одна піяла переходить з рук до рук. Не кваплячись п'ють вони зелений чай, п'ють без цукру, бо цукор дає якесь сполучення в шлунку з зеленим чаєм, що викликає блювоту. Надіп'є ковток і передає піялу своєму сусіді. Так піяда обходить кілька чоловіка. Час минає. Спокійно ставиться до довгого гостювання господар. Душа його радіє, що у нього сидять люди, він стежить лише за тим, як спорожняються чайники, і лінкувато сповняє їх.

Музика не вгає. Співак аж охрип, вигукуючи своєї одноманітної пісні в супроводі бубна та дудок. Які ці музика й співи не подібні до наших. Але відвідувачам тубільцям вони певно до вподоби. Вуха їхнє певно радо сприймає цю музику й спів. І так без перерви майже цілий день. Аж пізно ввечері стихає вереск музики і чайхани порожніють.

Ідальня міститься в садку місцевого клубу. Серед садка хауз. Це звичайні тут водосховища. В них напускають раз на тиждень води з ариків, і її п'ють та вживають на всілякі потреби громадяни. Чого тільки немає в цій зеленавій воді! Коли б хто зробив аналізу, то яких тільки мікробів він не знайшов би там. Надто поширені зародки ришти у воді Бухари. Проте це не лякає узбека. Він черпає особливим шкіряним черпаком з хауза воду, наливає її в бурдюк, і сповнивши той, несе куди треба на спині чи розв'язавши шию бурдюка поливає вулиці.

В садку повно чоловіків. Громадське клубне життя, видно, до вподоби тут. Це та сама чайхана, ті самі музики, співи, чай, кольян та улюблене на сході морозиво.

За майданом Лябі Хауз починається базар. Базар Бухари — це місце, де найбільш заховалася Азія, де найдужче б'ється пульс азійського життя. Якщо в нашій уявленні при слові базар виникає видовище просторого майдана з галасливою юрбою, де лунають вигуки, лайки, галас, гармидер, то тут нічого цього не можна побачити. Бухарський базар — це безкрайї лабіринт вузеньких вуличок, що безладно переплутані в різних напрямках. Зверху вуличок накриття. На перехрестях бані. Сонце не заважає життю базара, бо під цим накриттям скрізь сутінь і прохолода. По обох боках вуличок тісно, одна коло однієї туляться маленькі комірочки — це крамнички, майстерні, комори. Чого тільки немає в цих комірках! Тут і бакалія, і мануфактура.

люльки, на тацах купи зеленого порошку — це тютюн, що його тубільці кладуть у рот під язик, але вам не радять цього робити, урюк (абрикоси), огірки, виноград, підкови, цибуля, цирульник, ласощі: виноградний цукор, підсмажений горох, перемішаний з родзинкою, клітки на бедану (перепілок), кравець, швець — все безладно перемішано, але ні метушні, ні галасу нема. Огрядні, вродливі, здебільшого високі на зріст узбеки в своїх смугастих різнобарвних халатах у чалмах або в тубітейках на голові спокійно вештаються по базару з ішаками, верблюдами, арбами або сидять у своїх комірках — крамничках, торгують та п'ють чай.

Над однією підковою, над десятком огірків, над цеберкою урюку сидить узбек, попиваючи чай цілісінький день! Це його життя. Не поспішає, не хвилюється, те, що належить йому — не втече від нього. Навіщо турбуватися, порушувати свій спокій? Жінок на базарі обіймає. Вони не звикли з'являтися там, де бувають чоловіки. Але вони все ж є і на диво обличчя їхні не закриті волоссяною чембет. Найвідсталіша з усіх міст Середньої Азії Бухара, ця підпора мусульманства, виявила не абиякий поступ. Завдяки впертій роботі компартії та найактивнішим узбекам, завдяки комсомолові, що взяв під оборону жінок, на день 8-го березня цього року жінки Бухари скинули свої огидливі чембет та незграбні паранджі й прилюдно спалили їх. Можливо, це мало визначна подія як для європейця, але тут вона має величезну вагу. Це великий крок у справі розкріпачення жінок, в руйнуванні старих традицій. Лише тут, серед цього моря темряви та забобонів, можна збагнути всю вагу його.

На базарі oprіч узбеків можете здивати і представників інших народів. Ось сновитають по базару в баранячих шапках та підперезаних чорних халатах бухарські свреї.

Принадливий базар і для європейців. Найбільш ваблять їх шовкові ряди. Бухарський шовк, шовкові хустки та покривала, розшиті золотом тубітейки, уставлені бухарські килими, каракулі.

Тут таки на базарі в шовкових рядках притулилася одна з найстаріших мечетей Бухари. Це підземна мечеть на місці колишнього храму вогнепоклонників. Колись вона була на поверхні землі, а з віками опинилася під землею. Мечеть називається Магоні — Атарі. Магоні означає поглиблення, атарі — прянощі.

Поміж вуличками базару міститься величезна головна мечеть — Мір — Араб або ще Колон — мечеть, збудована року 1540-го. Вона дивує велетенським розміром і величию будови. Мечеть сполучена з мінаретом, відомим за назвою „Башта Смерти“. Цей мінарет, грандіозна споруда, має заввишки 52 метри. Східці ведуть до самого верху. З мінарета цілу Бухару видно мов на долоні. Дивна звідси вона, немов перекинуті руді шухляди різних розмірів та різні заввишки, понаставлені навколо. „Баштою Смерти“ цей мінарет називали росіяни. Треба гадати, що це звичайний мінарет, який, може, мав і військове значення. Можливо також, що з нього іноді скидали засуджених на смерть.

Трохи далі від головної мечеті стоять два величні медресе. Одне з них збудував Улут Бек у першій половині XV віку. Гарні блакитні кафлі прикрашають стіни медресе. А на верхах portalу великі гнізда лелек. І не лише тут, а скрізь на високих місцях ви побачите їхні гнізда. Лелек мають за священних птахів у Бухарі.

В Бухарі є дуже багато медресе. Їх налічують щось з півторасти, та двісті сорок мечетей. Не дурно ж Бухару довго вважали за підпору

мусульманства. Не те тепер. Медресе спорожніли, та й до мечетей не поспішають правовірні. Узбек і досі мусульманин — він ще не може позбутися набутого віками. Але якась зміна сталася з ним. Віковічна неволя спала. Прогнаний емір далеко. Мула вже не має колишньої влади над народом. Йому вкорочено руки. Отож даремно мула кличе правовірних на молитву: правовірний лінькуватого, не звертаючи на нього уваги, і далі п'є собі чай тут таки поруч у чайхані або сидить, розмовляючи з сусідою. Лише старі діди, що їм не збагнути нового, порозстелювавши хустки, разом з мулою творять молитву.

Цікава, але неприємно вражає емірська в'язниця — зиндан. Збудована на незначному пагорбку, оточена мурами, вона колись жахала людей. Тепер це пустка, пам'ятка минулого панування деспотів. Найжахливіша у зиндані підземна в'язниця. Це досить простора, кругла, глибока яма. В неї спускали в'язня, під'язавши під пахви мотузкою. Зверху яму прикривали, а коло неї сиділа варта. В ямі була сила силення земляних блощиць, що після їх укусів ціле тіло в'язня кривалося виразками. Садовили сюди найважливіших злочинців. За останнього еміра, кажуть, з неї вже не користувалися. В другому дворі кілька камер; у них садовили злочинців, зважаючи на ранги та статки. Заможні мали кращі камери, біднота — гірші. На запитання — скільки містилося в камері? — сторож узбек відповів: — Скільки могло сісти долі. — На запитання, чи садовили жінок, відповів, що ні. Жінка була не правомічна істота, і за неї відповідав чоловік. Якщо й садовили жінок, здебільш гулящих, так то десь там у приміщенні фортеці.

Моторошно й неприємно після в'язниці. Нагадає недавні часи деспотичного, панування, що тут було ще гірше, жорстокіше, ніж у нас за царату.

По дорозі цвинтар. Спочатку й не розібрати, що це. На землі понамуровано горбків. В них закладають з одного боку мерця й тоді замуровують. Коли ці горбки сповняють площину цвинтаря, тоді на них починають другий ярус і так далі.

Звичайна річ, бувши в Бухарі не можна поминути Регістану — головного майдану. Колиш тут на ньому клекотіло життя. Тепер тиша. Базар перенесено. В фортеці міститься Виконком. Але фортеця й сама з себе цікава. На високому висипові, оточеному дебелими мурами, вона панує над містом. Тут містився палац еміра, що тут приймав людей і чинив суд, тут заховані були і його скарби. На жаль, емірові, коли його звідусіль оточило червоне військо, пощастило проскочити якийсь і вивезти свої скарби. Бухару взято без бою й не порушено, але в фортеці вже пізніше стався вибух, що зруйнував більшість будівель палацу, а саме гареми, скарбницю та інші. Лишилася прийомна зала емірова та руїни, вкриті череп'ям дорогого емірового посуду.

Коло Регістану міститься пам'ятка відома як „Гробниця Нова“.

Значно далі від Регістану, серед вуличок та будинків, заховалася найдавніша пам'ятка Середньої Азії — мавзолей Ізмаїла Самоні, 907 року.

Вертаючись з Регістану, ми проходимо повз великий європейський будинок — це Узбекський Інститут Освіти для чоловіків. Як да-нина традиції, покищо хлопці вчать окремо від дівчат. Для дівчат у Бухарі є педтехнікум. Кілька років, коли б сказати про це, то це обібрався б глузу. Відстала Бухара швидким кроком ступає шляхом поступу. Чотири тисячі жінок працюють у живіддільні.

На майдані Лябі - Хауз у другому, за чайханами, медресе міститься музей узбекської культури. Невеличкий музей тільки починає своє існування. Тут можна побачити всі речі хатнього вжитку, посуд, зброю, зброю, музичні інструменти, бухарські та ферганські килими, вигантувані золотом емірові халати, невеличкий відділ фавни та архітектурні пам'ятки.

Тут треба згадати, що в Бухарі вже IX в. була книгозбірня, розташована в кількох кімнатах. Вона мала різні відділи, рукописи на багатьох мовах, що їх навіть не розуміло місцеве населення. В самій Бухарі є понад 90 тисяч населення, серед них тільки три тисячі європейців і то недавні поселенці. Європейці здебільшого купчуються коло станції. Головне населення — узбеки. Крім того в Бухарській окрузі налічується 35 — 40 тисяч бухарських євреїв.

Бухара недавно (1923 р.) приєдналася до Радянського Союзу, і Радянська Влада в ній налічує лише кілька років. Але Бухара швидким кроком посувається шляхом радянського будівництва й свідомості.

Увечері того дня, коли ми приїхали, Бухара почала прикрашуватися червоними прапорами, надто базар. З якої нагоди? А, це завтра приїде Ахун - Бабаєв, колишній арбакеш, що возив хуру, а тепер це узбекський староста, голова ЦВК'у. Люблять і поважають його узбеки. Свій. Просто заходять до нього, п'ють неодмінний чай, розповідають про свої потреби та кривди, зазнані від глтиїв - баїв. Не лишаються без відповіді прохання бідарів. Змінилися часи. Немає еміра. Узбек відчув себе людиною. Багато робить для узбека Радвлда. Тому й не диво, коли кажуть, що це найбільш радянський край у Радянському Союзі.

Але відчувши в Бухарі Азію з усією її своєрідністю, як ніде, поспішаємо далі з колишньої столиці еміра бухарського до теперішньої радянської столиці Узбекистану — Самарканду.

САМАРКАНД

Від станції Самарканд до міста можна дістатись автобусом чи залізничною віткою. Трамвая в Самарканді немає. Самарканд поділяється на азійську та європейську частину, що вся потопає в зелені дерев, з широкими вулицями та бульварами. Посеред міста величезний прекрасний парк. Приємні, здебільшого одноповерхові будинки, бо багатоповерхові небезпечні через часті землетруси. В європейській частині осередок уряду Узбекистану: тут містяться урядові й торговельні установи.

Загалом європейська частина нагадує такі самі частини інших середнь - азійських міст і для туриста, що знайомиться з Азією, не являє великого інтересу.

Єдине, що зацікавило нас, це виставка місцевого кустарництва. Сила барв, кольорів. Пишні східні бухарські та ферганські килими, золотом вигантувані, халати та тюбітейки, вироби посуду, меблі, а найголовніше, найпривабливіше на виставці для відвідувачів, надто жіноцтва, це шовки та шовкові вироби; доречі тут їх можна й купити досить дешево.

Незрівняно цікавіша азійська частина міста.

„Самарканд на теперішньому місці виник після монгольського нападу (XIII в.); огорожено його міським муром за еміра, Тимура року 1369 - го. Оточений садами та виноградниками, розкинувся

в розлогій долині, що її з трьох боків заступили гори та порізали іригаційні канали. Самарканд із своїми пам'ятниками архітектурного будівництва був найкращим містом, а з кліматичного погляду — найприємнішим у Середній Азії. Початки Самарканда овіяно поетичними легендами — за одним переказом, його заклав Олександр Македонський, за другим — еменський цар Шамар і т. і. Наймення епічних царів та героїв Персії зв'язані з Самаркандом. Найбільш заселене між Аму - Дар'ю й Сир - Дар'ю місто, блискучу столицю світової імперії, заснованої від Тимура, Самарканд уславили поети та письменники. „Самарканд руї замінає“ — Самарканд — обличчя землі. Він є одне з найколіоритніших міст середнє - азійського Сходу¹. Так каже В. Вяткин¹), невтомний дослідник Самарканду, що випадково тридцять років тому потрапивши до нього, так і залишився тут, цілком віддавшись досліджуванню цього цікавого міста.

Ми спинилися в азійській частині міста, на Регістані, в одному із трьох медресе, а саме в Тіля - Карі. Регістан, головний майдан, колись був осередком торгівлі: Тепер торгівля зосереджена навколо нього, але всеж на ньому повно людей. З трьох боків його обступили три велетні — медресе, що дивують усіх так величчю будови, як і красою її, надто якщо рівняти до мізерних будинків та сумежних крамничок. Найстарша з них, медресе Мірза Улуг - Бека, це взагалі одна з найстаріших медресе, що достояли до нашого часу в Середній Азії. Збудував її Тимурів онук — Мірза Улуг-Бек. Надто гарні дивні мінарети, збудовані похило, немов ось - ось мають упасти. Це найбільший шик, що його хотів надати медресе будівничий. Але один з мінаретів, пошкоджений під час землетрусу 1918 р., дійсно збирався упасти, отож його притягнуто тоді сталевими ланками до котів, закопаних у землю. Різноманітне, високохудожнє кахляне облямовання медресе являє сполучення геометричного та рослинного орнаменту, з різним каліграфічним письмом. Саме під час нашого приїзду відбувся в Самарканді тиждень кооперації і під порталом медресе Мірза Улуг - Бека розташувалися кооперативні ятки з крамом. Над ними маячили в сіялці гасла. Від ранку до вечора тут натовп тубільців.

Проти медресе Мірза Улуг - Бека міститься медресе Шир - Дор, що її збудував на двісті років пізніше за першу узбек Ялангтуш - бий - Бахадур. Медресе Шир - Дор поступається своєю будовою перед медресе Мірза Улуг - Бека, але на свій час, час занепаду будівництва — це чудова пам'ятка.

Третя медресе Тіля - Карі стоїть саме проміж перших двох, з північного боку Регістану; збудував її той самий Ялангтуш Бахадур, лише на 12 років пізніше за Шир - Дар. Широкий квадратний двір обступили з трьох боків келії, четвертий західний бік заступила соборна мечеть.

Усередині мечеть гарно розмальовано, але вона має мало світла, а тому справляє похмуре враження. Мінбар (катедра для промовця) з темного мармуру цілком пасує до загального тону мечеті.

З четвертого боку Регістану та поза медресе розкинувся досить великий базар, який, щоправда, далеко поступається перш базаром Бухари. Але коли в Бухарі переважає на базарі торгівля, тут, у Самарканді, сила силення кустарів найрізноманітніших фахів. Самар-

¹) В. Вяткин. - Памятники древностей Самарканда. Самарканд, 1927. 32 стор.

канд можна назвати містом кустарів і для вивчення кустарництва він має великий інтерес. У невеличких властивих Азії комірках при-мостилися слюсарі, ковалі, теслярі, столярі, лимарі, кравці і так без краю.

По базару вештається сила людей, переважно чоловіків, хоч зустрінете і жінок. Треба сказати, що на сором Самаркандові, чимало їх загорнуто в свої жалюві чембет та паранджі. Вони нагадують якісь опудала, що повільно рухаються вулицями. Ось кілька жінок, огорнувшись чорним серпанком, навіть тогують сидючи на краю тротуару.

В Самарканді в азійській частині не знайдете європейських ідалень, тому тут німохоті доводиться зазнайомитися з азійськими ашханами та їхніми не багатьма стравами. Домінує скрізь плав. Їдальні неприємно вражають неохайністю. Пообідавши раз, вдруге вже не кортить зайти до них. Щоправда, до нас, як до європейців, ставилися дбайливіше і бажаючи подати нам якість чистіше, посуд на наших очах перетирали брудними хвартухами.

Саме місто в азійській частині носить вже відбитки європейської культури. Чимало європейських будівель. Але загалом це ті самі будиночки, щоправда в Самарканді дуже часто побілені, ті самі дували, хаузи. Раз - у - раз побачите тут клітки з беданою (перепідкою). Узбеки дуже люблять бедану, улаштовують бої її. Часто узбек носить бедану у себе за пазухою, боячись, що коли залишиться без догляду, щоб хто був не зурочив і таким чином не зіпсував її.

Ввечері, як і Бухара, Самарканд теж оживає. Щоправда, тут не так барвисто, як у Бухарі, але в чайханах таксамо повно людей; у клябах, що містяться тут, на базарах, на плескуватих дахах будівель сидять музики та співаки й завжди лунають пронизливі, різкі співі та музика. Самарканд багатий на пам'ятки старовини і археологи тут широке поле для праці. Столиця імперії Тимурів знала часи, коли ставала осередком життя. Сюди звозили нагробовані багатства, зганяли майстрів з повоєнованих країн та будували велетні - будівлі. Пам'ятки ці вражають своєю грандіозністю. Крім згаданих медресе, збудованих за пізніших часів, маємо кілька будівель часів самого Тимура. Одна з них — це мавзолей Гур - Емір, що означає емірова могила. Збудований за рзвпорядження Тимура для улюбленого його внука Мухаммад Султана, він став за родинний мавзолей Тимурів. Тут поховано й самого Тимура, цього великого зворушника світу, великого завойовника та творця величезної імперії. Мавзолей має два поверхи — нижній підземний, де поховано Тимуридів, та горішній, де містяться тільки надгробки. На Тимуровому надгробку висічено напис, що це гробниця великого султана, милостивого хана, еміра Тимура Гурагана, сина еміра Тарагая, сина і т. ін. до дев'ятого коліна, де родословна має вже спільного предка з родом Чингіз-Хана. Далі йде рід останнього, аж до легендарного повідання про непорочне божествене зачаття одного з предків Чингіз-Хана якоюсь жінкою, на наймення Аланкува, що завагітніла від сонячного проміння, що дійшло до неї у кімнату крізь відтулину над дверима й набрало після того людського вигляду одного з нащадків пророка Алія. Цю генеалогію, що встановлює споріднення Тимуридів з Чингіз-Ханом, вигадано пізніше, вже після смерті Тимура. Справді ж Тимур незначного походження і навіть був неписьменний, і такий залишався ціле життя ¹⁾.

¹⁾ М. Е. Масон. — Мавзолей Гур - Емир. Ташкент, 1926. 31 стр.

Крім Тімура та його улюбленого внука в Гур - Емірі поховано ще кілька чоловіка його нащадків. Із похованих надто цікава особа його онука Улуг - Бека. Це емір — учений, що згуртував коло себе учених різних країн. Надто цікавився і віддавався він астрономії. За нього збудовано обсерваторію, що від неї знайдено в землі підчас розкопок В. Вяткина року 1908-го половину велетенського квадрата, що має майже 90 аршинів і складається з двох рівнобіжних дуг. Квадрант поставлено в меридіані і зорі проходять над дугами підчас своїх найвищих стоянь. Для охорони цього пам'ятника, що є поблизу Самарканду, надбудовано напівкруглий дах, з гарним порталом у східному стилі.

Після багатьох років праці Мірза Улуг - Бек написав розвідку „Курганійські таблиці зоряного неба“, що точніше визначає місця зір на небі, аніж Птоломеева мапа зоряного неба.

Про останні часи цього ученого еміра історія розповідає, що його забив власний його син. Ось як це було за переказами. Мірза Улуг-Бек, як і його дід Тімур, був дуже великий прихильник алькоголю й улаштував п'яні оргії в своєму загородному маєтку. Це не подобалося мусульманському імамові, звичайно так само як не подобалося і його захоплення наукою. Отож імам намовив сина Мірзи Улуг - Бека усунути батька від влади й самому стати на те місце. Так і вчинено. Скіннутому Мірзі Угул - Бекові син звелів їхати з караваном на прощу до Мекки. Одного дня веселий і радісний, як завжди, виїздив Мірза Улуг - Бек із Самарканду, ідучи його вуличками. Над вечір отаборилися на ніч вкис за містом. З темрявою Улуг Бека огорнув сум. Хоч як розважав його „почет“ — і друзі його, що були з ним, кажучи, що це так не подобно до нього, завжди життєрадісного — журитись, — турбота грюзала Мірзу. І справді, незабаром до табору над їхав верхівець і пішов до намета Улуг Бекового. Цей останній побачивши його, сказав: — А, це ти, Абессе! — батька його колись було скарано на смерть з наказу Мірзи Улуг - Бека — і почав молитись. Посланець відрубав голову Улуг - Бекові й повз її до Самарканду.

Неподалік од Регістану стоять руїни найвеличнішої архітектурної будівлі для цілої Середньої Азії, відомої за назвою мечеті Бібі Ханім. Збудував її на початку XV віку Тімур, і розраховано її на великий ефект. На жаль, ця монументальна пам'ятка занедбана й поволі руйнується. Під порталом головної будівлі моторошно навіть стояти. Він ледве тримається, і потрісканий верх ось - ось упаде. Величезний кам'яний шпіль, що на ньому лежав коран, росіяни винесли насеред двору, бо боялися, що його може пошкодити, руйнуючись, мечеть. Тепер він стоїть занехаяний, і лише бездітні узбечки ще й досі лазять під нього, сподіваючись так, всупереч природі, мати дітей від чудодійного каменя, га хворі на проказу чи на домоту в спині, сподіваючися зцілитися.

З мечеттю Бібі Ханім сполучена гарна легенда.

Улюблена жінка Тімура Бібі Ханім, чужинка родом, що їй неподільно належало серце емірове, хотіла уславити своє ім'я. Підчас одного Тімурового походу вона наміслила на подарунок йому збудувати величезну мечеть. Скликала майстрів, але ті вагалися. Згадана будівля вимагала величезних коштів, що про них навіть страшно було подумати. Тоді цариця звеліла показати всі свої скарби, що мала на дарунок од чоловіка, і їхні вагання зникли. Закіпіла робота. Мечеть росте. Будують її за доглядом молодого архітекта. Ось уже й стіни ось і вісім мінаретів стремлять до неба. Зроблено останню баню

Лишається єдина портална арка. Бібі Ханім часто навідується до будівлі. Спонукує поспішати. Але молодий архітект, вражений красою цариці, не кваліється. Він знає: закінчити роботу, це перестати бачити її. Тому заволокає роботу. Ось надійшла звістка, що Тімур повертається. Даремно намагається Бібі Ханім прискорити закінчення — законаний будівничий ставить за умову „єдиний поцілунок“. Даремно Бібі Ханім пропонує йому поцілувати яку завгодно найкращу з жінок свого „почету“, кажучи, що, фактично, всі жінки однакові, але майстер непохитно стояв на своєму.

А Тімур ось - ось наближається. Незабаром увійде у Самарканд. Отож сюрприз, що вона сподівалася йому зробити, міг не здійснитися. Цариця не перемогла майстра. Мусила погодитись. Але коли закоханий архітект схилився поцілувати її, вона притьмом прикрила обличчя рукою. Проте поцілунок був такий палкий, що його жар пройняв руку і лишив слід на щоці Бібі Ханім.

В'їздячи до столиці, Тімур побачив прекрасну, цілком закінчену мечеть — подарунок улюбленої дружини. Але як зніяковіла Бібі Ханім, побачивши, що проникливий емірів погляд угледів пляму на її щоці.

Здобути признання не важко було і на підданця, що згانیвав царицю, чекала смерть. Пішли по нього. Бачили, як він увійшов до одного мінарету, що його збудував. Вояки кинулися нескінченними східцями за ним. На горі сидів один з його учнів.

„Де архітект?“ — спитали його.

„Учитель зробив собі крила й полетів на Мешхед“.

Далі від мечеті Бібі Ханім серед нещодавно збудованої медресе, відомої за назвою Шейбані - Хана, узбекського завоювника Середньої Азії, на підвищенні, зробленому з кам'яних плит, лежить кілька кам'яних художньо оброблених надгробків з написами. Тут поховано Шейбані - Хана та його родичів.

З другого боку від мечеті Бібі Ханім, на північ від Самарканду міститься цікавий пам'ятник Шахі - Зінде. Це низка художньо виконаних мавзолів, що стоять по обидва боки надзвичайно гарного коридора. Тут безкрая різноманітність орнаменту; виявлено багату фантазію художників. Найстаріший мавзолей зберігся ще від часів монгольського панування (1336 р.); одночасно це є найстаріша будівля в Самарканді.

Але Самарканд багатий не лише на пам'ятки старовини, що їх тут за короткий час навіть побіжно не оглянеш. Цікавий він і своєю промисловістю. Вже в VII віці в Самарканді почали виробляти папір. Виробництво паперу існувало майже до наших часів, до 90 - х років минулого століття. Навколо Самарканда кілька шкіряних заводів, великі цегельні. Кілька десятків бавовняно - очисних заводів. Дуже цікава велика шовкова фабрика. На ній працює 684 робітники, переважно жінки, з них чимало узбечок. Фабрика дає щомісяця 140 — 150 пудів шовку. Старий мастер, молодий же узбек, один з найкращих майстрів, як нам сказав про нього директор фабрики, провів нас через цілу фабрику, знайомлячи з ходом праці від самих початків — одержання коконів та до пакування шовку на транспортування далі.

Щоб ближче зазнаномитися з життям дехканина (селянина) ми пішли за Самарканд до кишлаків. Ішли повз колишні городище попередника Самарканду відомого під назвою „Афрасіаб“, за найменням героя перського епосу. Це городище розляглося на досить великій площині — близько 175 десятин; воно оточене високим валом, що

майже зберігся. Від самого ж міста майже нічого не залишилося. Тих, хто цікавиться Афрасіабом, посилаю до книжки В. П. Вяткина — „Афрасиаб“ — городище бывшего Самарканда. „Археологический очерк“, Ташкент, 1927 р., 65 ст.

Геть далі за містом серед нагорків розляглися городи та кишлаки. Ті самі руді земляні дували (паркани), ті самі хатки без вікон на вулицю. Та сама відгородженість од людського ока. Невеличкі млини, що їх рухає вода ариків. Але які дивні в своїй примітивності ступі, що ними товчуть риж. У наш вік, а немов трапляєш до первісних людей.

В середину житла потрапило потрапити лише до дозорця обсерваторії Мірза - Улуг Бека. Удівець, до того ще старий, він не мав чого ховати в своєму житлі, отож радо, метушливо повів нас до себе. Житло — пуста якась. Аніяких меблів. Гостинний господар не відпустив нас доки не примусив сісти на простелені коври й поставивши цеберку з урюком та яблуками запропонував покуштувати овочів його саду. Кишлак розкинувся попід горбом, де знайшла собі місце обсерваторія Мірза Улуг - Бека. З цього горба видко підвищення Чупан - Ата. На верховині його стоїть будівля з банею — це пам'ятник, що так само зветься Чупан - Ата. Його поставлено над могилою, за переказом, мусульманського святого, захисника худоби. Ось як оповідає легенда.

Якийсь жорстокий цар оточив Самарканд, погрожуючи його взяти. Самаркандський цар та його підданці намислили перейти в мусульманство й звернутися до алаха, щоб той урятував їх. Так і зробили. Одного ранку, прокинувшись, вони побачили замість ворожого війська гору, а на ній чабан пас вівці. Коли почали його питати звідки він тут узявся, то не могли допитатися, бо той не розумів їхньої мови. Лише згодом дізналися, що його разом з горою перенесено вночі з Сирії з отарою, а ця гора покрила вороже військо.

Відтоді цього святого вважають за оборонця Самарканду, а самаркандці на цих горбах випасають свою худобу.

Далі від Чупан - Ата, за кілька верстов од Самарканду, біля залізничного мосту через Зеравшан, що поїть Бухару та Самарканд своїми водами, стоїть Тамерланова арка з обпаленої цегли. Таких арок було кілька і колись вони правили за мости.

ТАШКЕНТ

Переїхавши за Самаркандом через річку Зеравшан та виринувши з оазису, поїзд знову помчав нас пустелею. Між Самаркандом і Ташкентом пустеля трохи веселіша. Убога рослинність зеленіша та буйніша. Поїзд переїздить Джизакським оазисом та річкою Санзар. Від станції Урсатівської від головної колії, що йде на Ташкент, відділяється колія на Фергану. Ми простуємо до Ташкенту, лишаючи збоку прекрасне Семиріччя. Далі переїздимо другий могутній водозбір Середньої Азії - Сир - Дар'ю.

Рано вранці наш поїзд іде вже Ташкентською оазию, що охоплює величезну площу вздовж на 200 верстов та впоперек на 40 верстов. Велетенська, багатюща оаза. Назустріч нам біжать поля бавовни, садки, кишлаки.

На станціях, що ближче до Ташкенту, у вагоні сідає багато тубільців. Везуть кошини з урюком, виноградом, бросквінами та іншою садибиною. Все це на Ташкентський базар. Ось і передмістя Ташкенту. а ось він і сам.

Увесь Ташкент потопас в зелені. Це найбільше місто середньої Азії. Має понад триста тисяч населення. До революції це був центр адміністративного і військового управління Туркестану для російського уряду. В революцію Ташкент стає центром революційної влади. Тут головна база Радянської влади в боротьбі з басмачами, тут міститься Середнє-Азійське бюро Компартії. З національним розподілом колишнього Туркестану центр Узбекистану, його столицю перенесено до Самарканду. Але Ташкент, як і перше, являє центр культурного життя Середньої Азії. Тут у Ташкенті єдиний на цілий Туркестан університет, що має 7 відділів та близько сотні професорів. Тут найбільше шкільних закладів.

Проте Ташкент не вабить туриста, як Бухара, барвистим своєрідним східним побутом, що заховався й дотепер в Азії. І він має старе місто, азійську частину, але вона мало характерна, перемішана з Європою і навіть вулиці її перетинає трамвай, шоправда, єдиний на цілу Середню Азію. Не скидається він і на Самарканд, такий багатий на пам'ятки старовини. Ташкент—це Європа в Азії, центр європейської культури в Азії, осередок промисловості та різних наукових закладів.

В Ташкенті є музеї, обсерваторія, кліматична станція. Цікава гідроелектрична станція, збудована на арику Бос-су на околицях Ташкенту. Коло гідроелектричної станції величезний парк, улюблене місце для гулянок ташкентців. На арику чимало гребних та моточовнів, що на них вільного часу розважаються трудящі Ташкенту, катаючися по арику. Цілий ряд чайхан гостинно зустрічає публіку. Серед чайхан різко відрізняється кооперативна чайхана. Між іншим, кооперативні чайхани є й у Бухарі та Самарканді, а взагалі треба сказати, що хоч торгівля в Узбекистані майже нерозривно зв'язана з узбеком, який коли не спеціально торговель, то в усякому разі продавець своїх продуктів; кооперація помахує собі шлях, завойовуючи щоразу нові позиції.

Населення Узбекистану в головній масі працює над культурою бавовни. Року 1927 - го під нею було 437.000 гектарів землі, але друга галузь господарства, що останніми часами дуже поширюється і набирає величезних розмірів, це — шовківництво. Отож Ташкент має шовківничий дослідний інститут, де провадиться дослід так над самим шовковичним гробаком, як і над деревом, шовковицею. Тут плекають різні породи її — американські, японські, італійські, наші та багато інших. Крім того Інститут вивчає способи як запобігти недостачі шовковиці—листя на годівлю черви. Шовківництво набрало таких розмірів, що, не зважаючи на силу шовковиць, які, між іншим, дивують низькою своєю кроною через часте підрізування, листя її не вистачає. Отож Інститут робить спроби однорічних засівів шовковиці. Виявилось, що з цих пагонців можна користуватися протягом п'ятих років, аж поки підростуть нові дерева, і таким чином задовольняти потребу на листя. В Ташкенті є також гренажний завод.

Не можна не згадати, що неподалік Ташкенту є покищо єдина цукроварня, що дає цукру триста тисяч пудів на рік. Грунт тут сприятливий до буряківництва. Населення, здебільшого переселці з України, охоче беруться до бурякопосіяння. Тому надалі тут мають поширити цукровиробництво, будуючи нові цукроварні.

Ташкентська оаза підходить до передгір'я, а в самих горах за 90 кілометрів од Ташкенту заховався прекрасний курорт Чимган, оточений звідусіль горами тієї самої назви — Великим та Малим Чимганом. Щоб зазнати затишку з передгір'ям та горами й відпочити кілька днів після хоч і вельми цікавої, але всеж дуже стомливої мандрівки, ми ідемо до Чимгану.

ЧИМГАН

Курортна управа з Ташкенту посилає звичайно курортників до Чимгану на бричках; останніми часами ходить туди автобус. Щоб краще відчувати місцевість, ідемо, як тут кажуть, „українськими бричками“, швидше нашими гарбами.

Прекрасний широкий шлях, обабіч якого майже на шістдесят кілометрів суцільною стіною вишикувалися дерева. Кишлаки, селяща пересельців, плянтації бавовни, одне змінює одне. Дорогою скрізь чайхани. Ідемо холодною. Вночі годують коні та перепочиваємо коло чайхани. Але ще поночі виїздимо, щоб якнайбільше проїхати до спени.

Спочатку ідемо над головним ариком Бос - су, далі переїздимо його і ідемо вже понад річкою Чирчик, що дає воду Ташкентській оазі. Рано переїздимо через Чирчик поромом і далі прямуємо, так би мовити, стеном.

Досі нам траплялися переважно плянтації бавовни, тут же ближче до гір раз - у - раз бачимо рижові поля, залиті водою. А на схилах гір та коло підніжжя їх латки хліба, — то здебільшого пшениця.

За часів руїни, коли Туркестан був одірваний од Росії, бавовна не мала збуту, а хліба, що його звичайно довозили з України, не було. Населення мусило перейти до культури хліба та улюбленого в турків ржи. Тепер, коли ситуація змінилася, коли господарчі потреби Союзу вимагають як найбільше бавовни, всю увагу господарчих органів звернено на культуру цієї останньої. Отож на штучно зрошеній землі з іншими культурами провадиться боротьба.

Цей рік довів хліба проти звичайного збільшився на 16 міл. пудів, щоб населення не боялося лишитися без хліба. Проводиться рішучу боротьбу з рижем, бо він забирає багато води, такої потрібної для бавовняних плянтацій. Пшеницю сіють здебільшого „під дощ“ на богарній землі, цебо на тій землі, що не потребує штучного зрошення. Це коло підніжжя гір та на схилах їх. Щоб спонукати до більшого використання богарної землі, її не оподатковують. Засівів на богарній землі тепер лише 277000 гектарів, на 103 тис. менше, ніж за передвоєнного часу, але виявляється можливість засіву майже на 2.700.000 гектарів.

Щоб спонукати до культури бавовни, оподаткування її прирівняно до пшениці.

Коли закінчиться будівництво залізниці від Ташкента до Семипалатинського, що її вже збудовано 150 кілометрів, помітною мірою розв'яжеться хлібна проблема для Туркестану. Вільний хліб Сибіру легко можна буде тоді перекинути до Середньої Азії.

Але сонце високо підбилося й немилосердо пече. Треба десь постояти спеку, а до найближчої чайхани з годину їхати. Коні йдуть мляво. Одну коняку трохи не звалив сонячний удар. Вона бідна заматалася була, але її вчасно допомогли. Нарешті за пагорбком зазеленіли дерева — там за ними чайхана.

Сипілилися. До наших послуг чай. Але цього мало, хочеться їсти. Господар пропонує приготувати нам плавчи, як його ще звуть, плов. Ми пристаємо на його пропозицію. Цікаво покуштувати цієї улюбленої східної страви, тут, у такому оточенні. Уважно стежимо, як його готують.

Багато чули про нього.

Не поспішаючи готує господар. Відбатував шмат баранини, зв'язав, порізав її дрібненько. Пообтинав хвост молоденькій моркві.

покришив цибулю, відважив баранячого смальцю та відміряв риж. Тоді розпалив вогонь під кабицею. Нагрів трохи води у великому казані, витер його зірваною тут таки коло себе травою, замість віхтя. Тоді вкинув смалець і почав його кип'ятити.

Кипить смалець, кидає сіль, кипить смалець з сіллю. Кладає баранину, кипить вона, тоді кладе поверх моркву, а зверху її цибулю. І знов усе це кипить.

А кухар тимчасом миє тут таки в каламутній воді арику риж. Засипав його поверх баранини, натоптуючи ложкою, тоді покриває покришкою і риж має так упріти на вогні.

Запашний дух плаву лоскоче приємно ніс. Їсти хочеться страшенно. Аж ось плав готовий. На великій таці господар подає приємний на вигляд плав. Але лихо, нема чим їсти. Виделок немає. Тубільці звичайно їдять руками, пригрібаючи його шматком корижа чи хліба. Довелося мобілізувати у кого були з екскурсантів чайні ложки та кешенькові ножики. Аж о п'ятій годині, коли спека трохи впала, рушаємо. Проїздимо місто Хаджикент. Ідемо понад самим Чирчиком. Замкнений та стиснутий високими гірськими берегами, він бурхливо несе свої води. Вже недалеко й до Чимгана. Але швидко темніє. Їхати ще години дві. Поночі не радять їхати. Круто під гору. Але наші візники поспішають швидше дістатись до Чимгану, і ми залюбки ідемо нічною тишею. Чудово вночі в горах. Зорі великі і ось - ось ніби висять над самою головою. Ніч надає всьому якихось дивних обрисів. Все здається не таким, як звичайно. Їхати під гору важко. Встаємо, допомагаємо коням. О першій годині ночі спинились коло Чимгана. Курорт далі, він спить.

Треба перечекати до ранку в чайхані.

На дворі робиться дуже холодно. Кутаємося в тепле.

Вранці на курорті. Гірський потік, що збігає з Чимганів, поділяє долину міжгір'я, де знайшов собі притулок курорт, на дві частини. На одній побудовано санаторії, на другій розбито щось із сотні киргизьких юрт, що в них живуть хворі; там маємо й ми пожити кілька днів.

Чимган—кліматичний курорт. Звичайно туди посилають сухітних та сердечних хорих.

Та загалом відпочивають тут усі, бо затишнішого куточка поблизу не знайти.

Чимган лежить над рівнем моря майже на 1500 метрів у міжгір'ї. На великому Чимгані латки снігу. То не вічний сніг, а просто недавно випав і ще не встиг растанути. Дні гарячі, ночі холодні. В січні, наприклад, удень $+6^{\circ}$, а вночі -20° . В проваллі біжать гірські потоки чистої холодної води. Можна купатися. Киргизи з аулів навозять кумису.

На курорті одночасно перебуває близько 400 чоловіка.

Але кілька днів відпочинку нашого в чистому цілючому повітрі серед пишної гірської природи, минають і треба рушати назад. Автобус хутко довозить нас знову до Ташкенту. А звідти через пустелі Казакстану додому.

Ще кілька слів про Казакстан. Казакстан — Автономна Республіка РСФРР. Заселена козаками, що їх помилюково називали киргизами (справжні киргизи на південний схід від Ташкенту живуть у Киргизькій автономній республіці). Це кочовий нарід, найбільший серед народів Туркестану, щось близько 10 мил. Нарід кочовий. Але останніми часами починає осідати на землю. Серед козаків помітно потяг до науки.

Заселює величезну просторінь, пустелю на північ від Туркменістану та Узбекистану. Вертаючись цією пустелею з Середньої Азії, довелося нам їхати майже три з половиною дні.

Пустеля на північ від Ташкенту поволі змінюється. Далі на північ пішли солонці. Раз - у - раз бачимо в вікон солоні озера. Часто землю вкриває білий шар соли — це висхле озеро. Потім пустеля зеленішає. Поволі зеленішає чим раз більше і переходить у славетні Оренбурзькі степи.